

УДК 343.36(477)

Ю.В. ОРЕЛ, канд. юрид. наук, доц., Миколаївський міжрегіональний інститут розвитку людини вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПИТАНЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСЯГАННЯ НА НОРМАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В НАЧАЛІ XX СТОЛІТТЯ

Ключові слова: *арешт, втеча, каторга, Кримінальне Уложення, кримінальна відповідальність, пенітенціарна служба України, позбавлення волі, сприяння втечі, Статут про засланих*

Сучасний стан вітчизняного кримінального законодавства з питань відповідальності за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України не можна розглядати у відриві від історичного аспекту. Аналіз накопиченого історичного досвіду дозволяє переосмислити і використовувати все краще, передове, що коли-небудь існувало у вітчизняному кримінальному праві з даної проблеми.

У свій час Б.М. Кедров справедливо відзначав, що вивчення минулого може і повинне служити засобом для того, щоб зрозуміти сьогодення, передбачати майбутнє і на основі цього осмислити розвиток науки, як цілеспрямований історичний процес [1, с.78]. Вважаємо, що сказане вище повністю відноситься також і до проблеми, що розглядається.

В юридичній літературі проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України досліджувалися у працях таких вчених, як М.І. Бажанов, О.В. Бринзанська,

І.С. Власов, А.П. Гель, В.І. Горобцов, Т.М. Добровольська, В.І. Єгоров, М.І. Загородников, О.І. Зубков, В.Д. Іванов, В.Е. Квашиш, О.Г. Колб, О.І. Лукашов, К.В. Мазняк, О.С. Міхлін, Д.О. Назаренко, М.О. Огурцов, О.М. Павлухін, О.І. Плужник, Ш.С. Рашковська, О.Л. Ременсон, В.К. Сауляк, О.М. Сокурєнко, В.М. Трубников, І.М. Тяжкова, Ю.К. Шевелєв та ін. Однак у працях цих вчених розглядалися або ж у цілому проблеми кримінальної відповідальності за посягання на правосуддя, або ж відповідальності за окремі види протидії функціонуванню органів та установ пенітенціарної служби України.

Не дивлячись на це, вважаємо, що ступінь розробленості цієї проблематики не може бути визнана достатньою. Проблеми кримінально-правової охорони нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України залишаються не розкритими належним чином.

Метою статті є аналіз розвитку кримінального законодавства з питань відповідальності за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України в началі XX ст. для більш чіткого та повного розкриття сутності і розуміння цього питання.

Наприкінці XIX століття завершилося формування пенітенціарної системи. У 1879 р. була проведена реформа тюремного управління, суть якої полягала у створенні єдиної загальнодержавної тюремної системи. Централізація управління місцями ув'язнення була здійснена 27.02.1879 р., коли у складі Міністерства внутрішніх справ було створено Головне тюремне управління, у веденні якого зосередилося управління місцями позбавлення волі. Місцевими органами Головного тюремного управління були засновані у 1890 р. губернські тюремні інспекції. Введення інспекцій стало необхідною умовою для однакового виконання покарання у виді позбавлення волі по всій імперії. Головному тюремному управлінню та його органам на місцях були підвідомчі всі місця ув'язнення, як загальнокримінальні, так і політичні. Наприкінці 1895 р. Головне тюремне управління разом з місцевим тюремним апаратом було передано до складу Мініс-

терства юстиції і проіснувало до повалення царизму [2, с.72–73; 3, с.96–98; 4, с.719–720].

Розвиток соціально-економічних відносин в країні поставив питання про необхідність удосконалення кримінального законодавства. У зв'язку з цим у 1903 році було прийнято наступне кодифіковане джерело кримінального права, історичне значення якого важко переоцінити і сьогодні. Йдеться про Кримінальне Уложення, затверджене 22.03.1903 р. І хоча цей нормативно-правовий документ у повному обсязі так і не набрав чинності, не дивлячись на високий рівень законодавчої техніки, він мав суттєвий вплив як на подальший розвиток законодавства, так і на формування кримінально-правової доктрини [5, с.271–320; 6].

У Кримінальному Уложенні 1903 р., на відміну від Уложення 1845 р., вже містилася спеціальна Глава VII «Про протидію правосуддю», в яку були включені склади злочинів, що передбачали відповідальність за вчинення втечі (ст.174) і за сприяння втечі (ст.173). Крім цього, виділялися спеціальні склади злочинів, що передбачали відповідальність за втечу з поселення (ст.175) і втечу з каторги (ст.176).

Так, ч.1 ст.173 Кримінального Уложення 1903 р. передбачала відповідальність за звільнення арештанта з-під варти чи із місця ув'язнення або сприяння їх втечі. Як бачимо, ця норма визнавала злочином діяння, що мали ненасильницький характер.

Частина 2 вказаної статті містила кваліфікуючі ознаки цього діяння, а саме якщо звільнення було вчинене за допомогою насильства над вартою або за допомогою пошкодження місця ув'язнення.

У ч.3 ст.173 встановлювалося покарання за звільнення особи, яка відбувала каторгу або була засуджена до неї, якщо при цьому було застосовано насильство над вартою або за допомогою пошкодження місця ув'язнення, або без такого.

Частина 4 ст.173 говорила про звільнення особи, яка завідомо для винного була притягнута до слідства за тяжкі злочини, передбачені статтями 99–102, 108 або 118 цього Уло-

ження (тобто такі, які були вчинені проти верховної влади, Священної Особи Імператора і Членів Імператорського Дому, а також за державну зраду), або була засуджена за їх вчинення, якщо при цьому було застосовано насильство над вартою або за допомогою пошкодження місця ув'язнення, або без такого [6, с.332].

Як зазначав М.С. Таганцев, винними у вчиненні цього злочину могли бути будь-які особи, в тому числі ті, в обов'язки яких входив нагляд за арештованими і засудженими. Звільнення, сприяння втечі, а так само і доставляння засобів до втечі каралися тільки у тому випадку, якщо вони були вчинені умисно. Що стосується втечі арештантів та засуджених внаслідок недбалості наглядачів, варти або інших осіб, що повинні були здійснювати за ними нагляд, то таке порушення їх обов'язків мало суто службовий характер, і тому відносилося до групи посадових проступків. Відповідальність за це безпосередньо була передбачена ст.652 Кримінального Уложення [6, с.332, 1020–1021].

Стаття 173 Уложення розрізняла три випадки вчинення цього злочину. По перше, звільнення арештованого, коли винний грав активну роль: зламавав тюрму, силою відбирав арештанта у варти, застосовував будь-яку хитрість, завдяки якій звільнявся арештант та ін. По-друге, надання сприяння втечі арештованого, яке могло проявитися у надання допомоги в момент втечі, сприянні фізичному або інтелектуальному, підкупі варти, приведенні варти в безпорадний стан, споюванні її та ін. По-третє, у доставлянні необхідних засобів для втечі, пили або інших інструментів для злому, одурманюючих речовин для приведення варти в безпорадний стан, в доставлянні зброї, одягу та ін. [6, с.333].

Стаття 174 Кримінального Уложення 1903 р. встановлювала відповідальність за втечу, вчинену безпосередньо самим арештантом. Так, диспозиція ч.1 ст.174 говорила про вчинення арештантом втечі з-під варти або з місця ув'язнення із застосуванням насильства

над вартою, або за допомогою пошкодження місця ув'язнення.

Частина 2 цієї статті містила кваліфікуючу ознаку цього діяння, а саме, вчинення втечі за згодою з іншими арештантами [6, с.335–336].

При цьому слід відзначити, що Уложення не вважало кримінально каранним діянням вчинення втечі засудженими або арештантами шляхом самозвільнення за відсутністю кваліфікуючих ознак, передбачених ч.1 ст.174, а саме без застосування насильства над вартою, або без пошкодження місця ув'язнення, навіть якщо втеча була вчинена за згодою з іншими арештантами.

У зв'язку з цим М.С. Таганцев вказував, що безкарним є будь-яке самозвільнення, яку б роль в ньому не грала особа, яка звільняється, тому арештант однаково не може підлягати відповідальності, як у тому випадку, коли він скористався для втечі необачністю та недбальством варті, так і у тому випадку, коли він сам схилив цю варту сприяти його втечі, або коли він допомагав своєму звільненню. Так само, безкарність повинна бути визнана і в тому випадку, коли самозвільнення було тісно пов'язане із звільненням інших, коли звільняючи себе, винний тим самим сприяв звільненню інших. Однак, розуміється, ця безкарність не усуває застосування до нього дисциплінарних стягнень, більш або менш суворих, дивлячись по роду ув'язнення, з якого втік заарештований, з урахуванням умов втечі та ін. [6, с.337].

Як зазначав М.Р. Гарафутдинов, суб'єктами злочину, передбаченого ст.174 Кримінального Уложення 1903 р., визнавалися як слідчо-заарештовані, так і ті, що відбували покарання у виді арешту, ув'язнення у виправному будинку, фортеці, тюрмі [7, с.17].

Кримінальна відповідальність за втечу з поселення встановлювалася у ст.175 Кримінального Уложення 1903 р. Як вказував М.С. Таганцев, за цією статтею караною може бути лише проста втеча, без кваліфікуючих ознак, тобто випадки як самовільного незаконного залишення засудженим місця поселення, так і самовільного неповернення в міс-

ця поселення осіб, які були відпущені на законних підставах [6, с.338].

Засуджені, які відбували покарання у виді каторги, де вони утримувалися в каторжних тюрмах і піддавалися примусовим тяжким роботам в приміщеннях тюрем або поза ними, за вчинення втечі несли відповідальність за ст.176 Кримінального Уложення 1903 р. При цьому слід звернути увагу на те, що оскільки каторга, згідно з Кримінальним Уложенням, була найтяжчим видом покарання після смертної кари, тому законодавцем того часу був спеціально передбачений в цьому розділі склад злочину, що встановлював відповідальність як за просту (некваліфіковану) втечу з каторги (ч.1 ст.176), так і з обтяжуючими (кваліфікуючими) ознаками, а саме, із застосуванням насильства над вартою або за допомогою пошкодження місця ув'язнення (ч.2 ст.176), або за згодою з іншими арештантами (ч.3 ст.176) [6, с.336].

Крім зазначеного вище, Кримінальне Уложення 1903 р. також містило ст.177, яка встановлювала кримінальну відповідальність за:

- 1) самовільне залишення особою визначеного їй, за законним розпорядженням влади, обов'язкового місця проживання;
- 2) самовільне перебування особи в місцях, в яких їй, за законним розпорядженням влади, перебування заборонено;
- 3) самовільне використання особою права, якого вона позбавлена за вироком суду, що набрав законної сили.

У ч.2 ст.177 передбачалася відповідальність за ті ж самі дії, якщо вони були вчинені повторно протягом року після відбуття покарання за їх вчинення, а у ч.3 ст.177 – за самовільне повернення в Росію іноземця, який, за законним розпорядженням влади, був висланий за кордон [6, с.336].

Із аналізу положень п.1 ч.1 ст.177 Кримінального Уложення 1903 р. можна зробити висновок, що ця норма, як і ст.342 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., за своїм змістом нагадує одне з діянь, що утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст.395 КК України, а саме самовільне

залишення особою місця проживання з метою ухилення від адміністративного нагляду [8, с.144; 9].

У свою чергу п.2 ч.1 ст.177 Кримінального Уложення 1903 р. вказує на одне з порушень правил адміністративного нагляду, відповідальність за вчинення якого на сьогодні передбачена п.4 ч.1 ст.187 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Крім цього, заборона перебування у визначених місцях району (міста) є одним із обмежень дій піднаглядних, передбачених п.«б» ч.1 ст.10 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» [10, 11].

Діяння, що містилося у п.3 ч.1 ст.177 Кримінального Уложення 1903 р., також за своїм змістом нагадує одне з діянь, що утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст.389 КК України, а саме ухилення від позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю особою, засудженою до цих видів покарань [9].

Що стосується питання про заміну одних покарань іншими, то воно також було докладно регламентовано в Кримінальному Уложенні 1903 р. Зокрема, у випадку неспроможності винного сплати грошову пеню, тобто фактичної неможливості виконати покарання, він підлягав заміні арештом. Згідно зі ст.59 Кримінального Уложення 1903 р. грошова пеня, не сплачена протягом місяця з дня набрання вироком законної сили, а при відстрочці або розстрочці платежу – в день настання терміну, при посвідченні, в установленому порядку, про відсутність у засудженого засобів до сплати пені, замінювалася арештом на строк, визначений у вирокі суду.

При сплаті пені або її частини, під час відбування арешту, який їх замінював, останній припинявся або строк його зменшувався співрозмірно з внесеною частиною пені. При такому зменшенні, арешт зараховувався у співрозмірності, встановленої судом у вирокі [6, с.125].

Однак, не дивлячись на можливість заміни цього покарання іншим, Кримінальне Уло-

ження 1903 р. не містило норми, яка б встановлювала відповідальність за ухилення від сплати грошової пені, *тобто умисного невиконання особою обов'язку сплатити грошову пеню при наявній можливості виконати це покарання.*

Не дивлячись на значні здобутки законодавця у сфері поліпшення якості нормативно-правового матеріалу в галузі кримінального права, Кримінальне Уложення 1903 р., як і попередні законодавчі пам'ятки, не надавало визначення поняття втечі.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу ст.243 Статуту про засланих 1909 р., яка на законодавчому рівні визначала, що слід було вважати втечею. Зокрема, в ній вказувалося, що втечею для заслано-каторжних визнавалося самовільне залишення особою місця роботи або селища, в якому вона знаходилася, більше трьох діб, якщо вона після цього строку була піймана або якщо сама повернулася пізніше ніж через 7 днів з часу відлучки [12, с.256].

Як бачимо, ст.243 Статуту про засланих 1909 р., на відміну від ст.809 Статуту про засланих 1857 р., вже не вказувала, що вважалося втечею для заслано-поселенців [13, с.124]. Відповідь на це питання містилася у Законі «Про полегшення і упорядкування долі засланих деяких розрядів» від 13.06.1905 р., де серед іншого зазначалося, що втечею для заслано-поселенців вважалася самовільна відсутність в межах Сибірі поза місцевостями, призначеними їм для постійного перебування, а також для відлучень більше одного місяця. Якщо така самовільна відсутність із місця постійного перебування тривала не більше одного місяця, заслано-поселенці підлягали відповідальності, яка визначалася Статутом про засланих за малозначні проступки [14, с.516–517].

Крім цього, ст.242 Статуту про засланих 1909 р., як і ст.808 Статуту про засланих 1857 р., досить докладно і послідовно регламентувала покарання заслано-каторжних і заслано-поселенців за вчинення втеч з місць поселення чи робіт, або ж під час перепровадження у заслання, яка залежала від розряду, до якого вони належали, кількості здійснених втеч, а

також місця їх вчинення [12, с.255–256; 13, с.123–124; 15].

Таким чином, провівши дослідження історії розвитку кримінального законодавства з питань відповідальності за посягання на нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби України в началі ХХ століття, слід зазначити, що на відміну від попередніх законодавчих пам'яток, у Кримінальному Уложенні 1903 р., вже містилася окрема Глава VII «Про протидію правосуддю», в яку були включені склади злочинів (статті 173–177), що передбачали відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби України.

Аналіз цих норм вказує, що Кримінальне Уложення 1903 р. не вважало злочином втечі засуджених або арештантів, здійсненні шляхом самозвільнення, передбачаючи при цьому відповідальність за їх вчинення із застосуванням насильства над вартою, або за допомогою пошкодження місця ув'язнення.

У разі вчинення втечі з-під варти або з місця ув'язнення, до відповідальності за вчинення службового злочину притягалися наглядачі, вартові та інші особи, в службові обов'язки яких входило забезпечення охорони засуджених або арештантів, внаслідок недбалого ставлення ними до виконання своїх обов'язків з нагляду за арештантами.

Вперше в кримінальному законодавстві цього періоду була передбачена відповідальність за діяння, яке за своїм змістом нагадує одне з діянь, що утворює об'єктивну сторону злочину, передбаченого ст.389 КК України, а саме ухилення від позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю особою, засудженою до цих видів покарань.

Питання про заміну одних покарань іншими також знайшло своє відображення і регламентацію в Кримінальному Уложенні 1903 р. Зокрема, у випадку неспроможності винного сплати грошову пеню, тобто фактичної неможливості виконати покарання, він підлягав заміні арештом на строк, визначений у вирокі суду. Однак, не дивлячись на це, Кримінальне Уложення 1903 р. не містило

норми, яка б встановлювала відповідальність за ухилення від сплати грошової пені, *тобто умисного невиконання особою обов'язку сплатити грошову пеню при наявній можливості виконати це покарання.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Кедров Б. М. История науки и принципы ее исследования / Б. М. Кедров // Вопросы философии. – 1971. – № 9. – С. 78–79.
2. Мулукаев Р. С. История отечественных органов внутренних дел : учебник для вузов / Р. С. Мулукаев, А. Я. Малыгин, А. Е. Епифанов. – М. : NOTA BENE Медиа Трейд Компания, 2005. – 336 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе (1825–1881) : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1881. – Т. LIV. Отделение Первое. 1879 по 18 февраля 1880 года. – 562 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье (1881–1913) : в 33 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1899. – Т. XV. 1895. – 750 с.
5. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1994. – Т. 9: Законодательство эпохи империализма и буржуазно-демократических революций. – 352 с.
6. Таганцев Н. С. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. / Н. С. Таганцев. – СПб., 1904. – 1125 с.
7. Гарафутдинов М. Р. Ответственность за побег из мест лишения свободы, предварительного заключения или из-под стражи по уголовному праву Российской Федерации: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Гарафутдинов Марат Рафикович. – Казань, 1995. – 281 с.
8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. – 898 с.
9. Кримінальний кодекс України // ВВР України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення // ВВР Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
11. Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» : від 01.12.1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 52. – Ст. 455.
12. Свод законов Российской Империи : в 5 кн., 16 тт. / под ред. и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского ; сост.: Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э Герценберг. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – Книга пятая. Том 14. – 267 с.
13. Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. 14. Тетрадь 5: Устав о ссыльных. – 177 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Третье (1881–1913) : в 33 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1908. – Т. XXV. Отделение Первое. 1905. – 966 с.
15. Иванов А. А. Законодательство о ссылке и его применение в Сибири во второй половине XIX века / А. А. Иванов // Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальск. гос. ун-т экономики и права). – 2011. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eizvestia.isea.ru/reader/article.aspx?id=8217>.

Орел Ю. В. Історія розвитку кримінального законодавства з питань відповідальності за посягання на нормальну діяльність органів та установ пенітенціарної служби України в началі ХХ століття / Ю. В. Орел // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 328–333 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_58.pdf

Проаналізовано зміст Кримінального Уложення 1903 року на предмет наявності в ньому норм, що передбачали кримінальну відповідальність за посягання на нормальну діяльність органів і установ пенітенціарної служби, а саме за вчинення втечі з місць позбавлення волі та ухилення від відбування інших видів покарань. Акцентована увага про відсутність кримінальної відповідальності за втечі засуджених або арештантів, вчинені за відсутністю кваліфікуючих ознак.

***

Орел Ю.В. История развития криминального законодательства по вопросам ответственности за посягательства на нормальную деятельность органов и учреждений пенитенциарной службы Украины в начале ХХ столетия

Проанализировано содержание Уголовного Уложения 1903 года на предмет наличия в нем норм, которые предусматривали уголовную ответственность за посягательство на нормальную деятельность органов и учреждений пенитенциарной службы, а именно за совершение побега из мест лишения свободы и уклонения от отбывания других видов наказаний. Акцентируется внимание об отсутствии уголовной ответственности за побег осужденных или арестованных, совершенные при отсутствии квалифицирующих признаков.

***

Orel Ju.V. The History of the Development of the Criminal Law on Liability for Infringement of the Normal Activities of the Bodies and Institutions of the Penitentiary Service of Ukraine in the Early Twentieth Century

Analyzed the content of Criminal Code of 1903 on presence in it of the rules, providing criminal responsibility for infringement of the normal activities of the bodies and institutions of the penitentiary service, namely for a escapes from prison and evasion from serving other punishments. The attention is focused on the absence of criminal responsibility for escapes convicts or arrestees, committed in the absence of aggravating circumstances.